

Н.В. Громова
Сумський державний
педагогічний університет

МЕХАНІЗМИ ЕВРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ТА УЧНІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ГУМАНІТАРНИХ ПРЕДМЕТІВ

У статті на теоретико-експериментальному рівні описані механізми евристичної діяльності вчителя та учнів під час вивчення гуманітарних предметів. Обґрунтовується доцільність комплексного застосування таких механізмів евристичного навчання, як «аналіз через синтез», пошук невідомого за допомогою асоціативних зв'язків, серії евристичних запитань тощо.

В статье на теоретико-экспериментальном уровне описаны механизмы эвристической деятельности учителя и учеников при изучении гуманитарных предметов. Обосновывается целесообразность комплексного применения таких механизмов эвристического обучения, как «анализ через синтез», поиск неизвестного с помощью ассоциативных связей, серии эвристических вопросов и т.д.

Some mechanisms of heuristic activity of teachers and pupils in studying Humanities are described in the article. The importance of integrated usage of such mechanisms of heuristic teaching as analysis through synthesis, search for unknown with the help of associative connections, heuristic questions and some others is proved.

Постановка проблеми. Основним шляхом оптимального розвитку особистості є забезпечення самореалізації її соціальної, пізнавальної, творчої й біологічної сутності. Пізнавально-творча самореалізація учня – це не засвоєння ним готових знань і вмінь, а їх створення, удосконалення, це індивідуальна трансформація одержаної інформації, що приводить до активного нарощування творчих здібностей, умінь, цінностей особистості. Лише під час такої навчальної роботи формується готовність і спроможність реалізувати свої кращі здібності, від яких залежить твоє щастя, добробут, духовна повноцінність і разом з тим благо ближніх і соціуму в цілому.

Аналіз актуальних досліджень. У річищі пошуків оптимальної технології навчання учнів під час вивчення гуманітарних дисциплін стало розкриття сутності, змісту, особливостей упровадження однієї з таких інноваційних технологій, як евристичне навчання. Його дослідники (В. Андреев, Б. Коротяев, М. Лазарев, А. Хуторський) розуміють таке навчання, що ставить за мету не передачу учням чужих знань і досвіду, а створення ними особистого досвіду, конструювання власного змісту, цілей і завдань освітніх зусиль, знаходження прийомів і засобів діяльності, діагностики й корекції її

результатів. Іншими словами, основною характеристикою евристичного навчання є створення учнями значущих для них освітніх продуктів, які стають основним результатом їхнього навчання та вагомим предметним показником успішної особистісної самореалізації.

Організація навчально-пізнавальної діяльності учнів, завдяки якій відбувається процес активного формування й розвитку творчої особистості та її самореалізація, неможлива без очевидного уявлення про способи (механізми) цієї діяльності.

У психолого-педагогічній науці під механізмами творчості у будь-якій сфері розуміють психічні системи, утворені за життя для здійснення обміну інформацією та енергією під час розв'язання актуальних завдань і проблем та вироблення творчих продуктів [3, 12].

На сьогодні психологи й педагоги виділяють такі групи механізмів творчої пізнавальної діяльності:

- пошук невідомого за допомогою «аналізу через синтез»;
- пошук невідомого за допомогою евристичних запитань (евристик);
- пошук невідомого за допомогою асоціативних зв'язків;
- пошук невідомого за допомогою механізму взаємодії інтуїтивного та логічного [4, 60; 6, 41].

Проте, як доводить практика, під час вивчення будь-якої теми з будь-якого предмета недостатнім є застосування якогось одного механізму пізнавальної, зокрема евристично-пізнавальної, діяльності.

Метою статті є спроба на теоретико-експериментальному рівні розв'язати питання комплексного застосування необхідних механізмів спільної творчої діяльності вчителя та учнів під час вивчення гуманітарних предметів.

Виклад основного матеріалу. Спочатку на теоретичному рівні ми спробували осмислити сутність, зміст і дидактичні можливості провідних механізмів пізнавально-творчої діяльності. Основний з них – «аналіз через синтез» – полягає в тому, що предмет дослідження у процесі його вивчення включається у все нові зв'язки в тих системах, де він існує й розвивається. Відповідно до цього він проявляє низку нових, раніше прихованих якостей, що фіксуються в нових поняттях. Такий підхід дає змогу «вичерпати» з досліджуваного предмета увесь зміст, показати його сутнісну та формальну багатогранність. Розумова дія людини, отже, включає властиві їй дві основні операції:

- аналіз (грец. – «розклад», «розбір», «розчленування») – мисленнєве розчленування предмета на складові елементи, виділення в ньому шуканих частин, ознак чи властивостей. Кожен з таких елементів потім досліджується як частина розчленованого цілого для того, щоб виділені під час аналізу елементи з'єдналися за допомогою синтезу;

- синтез (грец. – «єднання», «сполучення») – об'єднання відшуканих елементів, частин, ознак чи властивостей в єдине ціле, яке так або інакше відповідає меті дослідження чи практичній дії [3, 174].

Поняття «аналіз» і «синтез» завжди пов'язані між собою, вони ніби взаємодоповнюють одне одного. Формою зв'язку між ними є порівняння, завдяки якому здійснюється емпіричне узагальнення й класифікація явищ. Механізм «аналіз через синтез» С.Л. Рубінштейн називав провідною ланкою, основним нервом усієї й будь-якої розумової діяльності [5].

Практичне застосування вищезазначеного механізму безперечно допомагає учням самостійно виявляти змістову багатоманітність й неоднозначність речової деталі, наприклад літературного чи історичного тексту. Однак паралельно з цим ми виявили й недостатні можливості цього механізму в пізнавально-творчій діяльності школярів. Річ у тім, що загальна модель пізнавально-творчого процесу передбачає, що предмет розумових зусиль ще до включення у нові зв'язки має бути попередньо досить повно визначеним й осмисленим самим суб'єктом діяльності. Маємо на увазі значне розумове напруження суб'єкта діяльності, відкриття нового про досліджуваний предмет. Тому дослідники пізнавально-творчої діяльності В. Андреев, А. Есаулов, Ю. Кулюткін, А. Тряпціна, вважають за потрібне долучити до «аналізу через синтез» й інші механізми, зокрема групу механізмів «пошук невідомого за допомогою евристичних запитань (евристик)». Найбільш відомі евристики, які у практиці викладання називаються навідними запитаннями, у літературі відомі як «метод ключових запитань», «метод контрольних запитань», «метод евристичних запитань». У своєму дослідженні ми керуємося поняттям «комплекс (серія) евристичних запитань», яке допомагає уточнити, поглибити сутність досліджуваного предмета, виявити його зв'язки з іншими предметами цієї системи.

Щоб дізнатися невідоме, нове про будь-який предмет, потрібно звернутися, на думку давньоримського філософа М. Квінтіліана, до таких найголовніших запитань: хто? що? навіщо? де? чим? як? коли? Проте ми

вважаємо, що цим не обмежується використання цього механізму. Важливо, щоб запитання щодо досліджуваного предмета чи явища, його ознак, зв'язків ставив не лише учитель, але й учні вчителю, своїм товаришам і самим собі.

З психологічної точки асоціативний механізм зору є зв'язком між окремими нервово-психічними актами – уявленнями, думками, почуттями, унаслідок чого одне уявлення, почуття тощо викликає інше за аналогією. Аналогія наводить нас на ідею розв'язання, дозволяє «схопити» відношення, не зрозумілі для нас раніше. У цих випадках ми користуємося інформацією, одержаною під час вивчення більш знайомої системи для того, щоб розкрити відношення основної задачі.

Під час розв'язання творчих задач використовуються різні аналогії: конкретні й абстрактні, живої природи й неживої, аналогії за формою, за структурою, за змістом, за процесами тощо.

На експериментальному рівні ми застосували й описали механізми пізнавально-творчої діяльності на прикладі самобутньої і неповторної повісті І.С. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». Вибір саме цього твору був не випадковим. В українській літературі є низка класичних творів, читацький інтерес до яких не знижується вже не одне століття. Такі твори відзначаються високим художньо-естетичним рівнем, величезним виховним потенціалом і покликані формувати в учнів почуття національної гідності, вигранювати світогляд, ґрунтований на ціннісному осмисленні етнопсихологічних, духовно-культурних та суспільно-політичних процесів. За словами М. Рильського, жодна література світу не має такого правдивого, дотепного, людяного, сонячного, хоча дещо і захмареного тугою за кращим життям, твору про трудяще селянство за умов капіталізму, як «Кайдашева сім'я» Нечуя-Левицького. Він вважав, що у творі все виконує свою визначену автором роль, веде свою мистецьку партію, як інструмент у хорошому оркестрі чи хорі.

Під час вивчення повісті «Кайдашева сім'я» інтегровано в цілісному пізнавально-творчому процесі вже згадані механізми пошуку невідомого: «аналіз через синтез», комплекс евристичних запитань (евристик) та асоціативний механізм пізнання наукової істини.

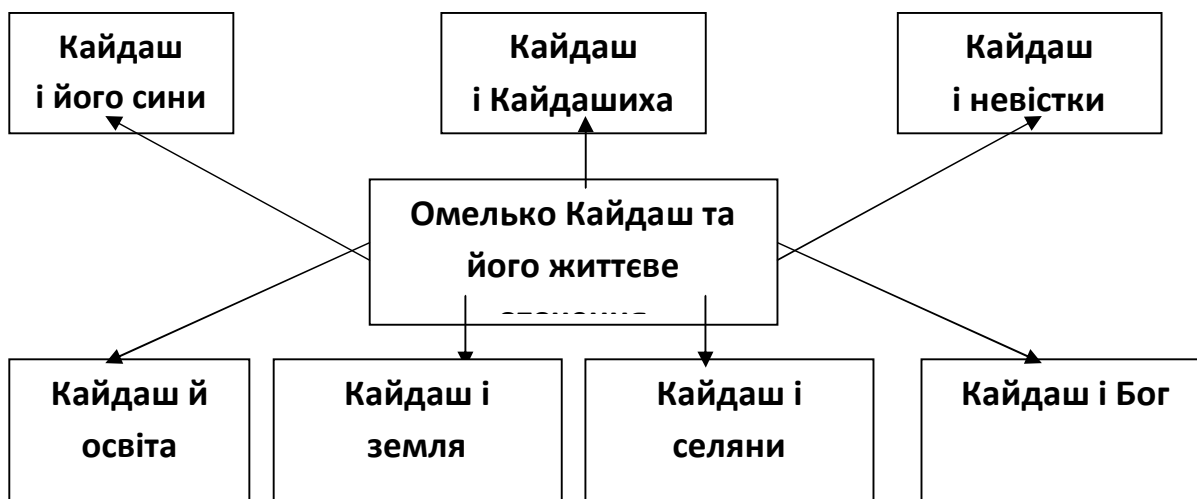
Предметом евристично-пізнавальної діяльності учнів став образ головного героя повісті Омелька Кайдаша, тому природно визріла мета – усебічно, у різних аспектах, у різні періоди життя, очима інших героїв твору

висвітлити сутність його характеру, розкрити систему цінностей, показати, як життєві обставини вплинули на його світогляд, а головне – дати відповідь на основні евристичні запитання: чи можна вважати Омелька Кайдаша типовим представником українського селянства? Що дає нашим сучасникам вивчення образу Кайдаша і всієї повісті І.С. Нечуя-Левицького?

Щоб досягти істини, не можна поспішати з висновками, зробленими на основі лише окремих фактів. Варто подивитися на предмет дослідження з різних позицій, проаналізувати різні підходи. У цьому нам допоміг один з основних механізмів творчої діяльності – пошук невідомого за допомогою «аналізу через синтез». Розміщуючи предмет свого дослідження у різних площинах, розглядаючи його в різних ситуаціях, у нових зв'язках, аналізуючи з різних боків, можна віднайти нову істину, яка з'явиться на перетині неоднозначних, відмінних думок, різного бачення. З предмета, таким чином, «вичерпується» увесь новий зміст, він щоразу повертається іншою стороною, відкриваючи нові й несподівані властивості неоднозначного героя.

Ми вважали, керуючись основами механізму «аналіз через синтез», за потрібне розглянути образ головного героя твору у складній системі «Кайдаш та його життєве оточення». За законами інтеграції аналізу й синтезу за провідної ролі саме продуктів останнього здійснено спочатку синтетичні процедури, результатом яких стала ідея цілісності, складності, неоднозначності досліджуваного образу. Ця узагальнююча ідея вимагала подальших аналітичних процедур установлення конкретних складових загальної системи. Її зміст природньо вимагав знайти необхідні й достатні для висвітлення образу підсистеми, які мали розкрити досліджуваний образ Омелька Кайдаша у всіх його сутнісних, життєво необхідних зв'язках. Такий підхід із широким залученням самостійної думки учнів дозволив виокремити такі підсистеми: Кайдаш і Кайдашиха, Кайдаш і його сини, Кайдаш і невістки, Кайдаш і земля, Кайдаш і селяни, Кайдаш і Бог і, нарешті, Кайдаш й освіта. Ці підсистеми було виділено не випадково: це дозволило зробити узагальнений висновок стосовно складного багатогранного образу головного героя повісті.

Складена спільними зусиллями педагога та учнів опорна таблиця, де відображена вся система життя Кайдаша, стала першим творчим продуктом їхньої евристичної пізнавальної діяльності (табл. 1).

Після аналітико-синтетичних процедур, які дозволили створити систему та її єдність з виокремленими підсистемами, виявлено зв'язки за допомогою аналізу стосунків героя всередині кожної підсистеми. Наприклад, у підсистемі Кайдаш і сини виявлені суттєві суперечності у відносинах батька й синів, що зумовлено не лише віковими розбіжностями думок, але й розбіжностями в ідеалах, прагненнях і різних намірах вибратися з тенет злиденного життя. Під час розв'язання цих суперечностей ми переконалися в тому, що названий механізм дослідження сам по собі хоча й ефективний, але недостатній для розвитку творчого мислення й самореалізації учнів. Тому з'ясована об'єктивна необхідність у застосуванні комплексу евристичних запитань як механізму посилення творчої активності учнів. Вибір евристичних запитань виявився складним, але вкрай необхідним способом вийти на рівень справді творчого осягнення таланту письменника, який нічого не спрощував й одночасно штучно не ускладнював стосунки героїв повісті. Щоб з'ясувати всю їх силу й трагедію, надію й безнадійність, знадобилися й адекватні цьому евристичні запитання:

- Чому в сім'ї Кайдаша відбуваються постійні сварки щодо того, хто головний у родині?

- З яких причин батько не мав справжнього авторитету серед молодшого покоління – синів і невісток?

- Які глибинні причини соціального й особистісного характеру ускладнювали стосунки батька та його дітей?

- Які чинники ці стосунки підносили до естетичної краси, а які – до трагічної безвиході?

Аналогічні серії евристичних запитань були складені окремими творчими групами старшокласників до кожної з вищезазначених підсистем. Ураховуючи складність самої роботи з формування евристичних запитань, вони були віднесені до творчих продуктів й оцінювалися згідно з критеріями навчальних досягнень продуктів такого типу.

Узагальнюючи дослідження образу за допомогою аналітико-синтетичних операцій та комплексу евристичних запитань, було розв'язано систему завдань інтегративного характеру, які мали привести учнів до синтезу знань і вмінь дослідницького характеру. Серед таких завдань відзначимо такі:

- Чому неосвіченість, безкультур'я людей стали причиною більшості сварок і конфліктів, у центрі яких стояв Омелько Кайдаш?
- Поміркуйте, чому сучасне освічене суспільство не позбулося подібних проблем? Як нам вчиняти у становленні справді гуманістичних відносин?
- Які основні риси характеру Омелька Кайдаша, на ваш погляд, заслуговують особливого схвалення? Чому?
- Чи змінилися ці риси українця сьогодні? Чи можна це підтвердити життям і вчинками ваших дідусів – українців XIX і XX століття?

Такі завдання формували евристичні вміння старшокласників знаходити синтетичні узагальнення і, відштовхуючись від них, проводити аналітичні операції, штучно виокремлюючи певні риси, явища, події, а потім знову об'єднувати їх за допомогою аналогій, порівнянь, протиставлень тощо.

Вони наштовхнули учнів застосувати такий механізм пізнавальної діяльності – пошук невідомого за допомогою асоціативного механізму – й провести відповідні аналогії між минулим, сьогоденням та майбутнім не лише головного героя повісті Омелька Кайдаша, але й між ним та нашими сучасниками.

Розглядаючи образ Омелька Кайдаша в різних підсистемах, доповнюючи свої відповіді яскравими цитатами з твору, важливо, як уважає Ю. Бондаренко, щоб старшокласники збагнули всі глибинні соціально-історичні причини взаємної недовіри, лукавства й дріб'язковості в житті конкретної родини Кайдашів: «Родина стає полем битви за особисті права. І річ не в занепаді патріархальних стосунків. Просто активно-вольове начало селян, пригнічене у сфері суспільних відносин політичними та ментальними факторами, виривається там, де воно може бути зреалізованим – хай і в патологічних формах. Такий стан справ міг сформуватися тільки внаслідок тривалої

безрезультатності національних змагань, маргіналізації української спільноти, яка всі свої проблеми почала вирішувати в колі кровно-споріднених зв'язків, що замінили суспільні, але у спримітизованому вигляді» [2, 47].

Специфіка предмета дослідження в гуманітарній сфері полягає в тому, що провідну роль тут відіграє особистісний фактор. Досліджуваний предмет, на відміну від аналогічного предмета у природничо-математичній сфері, подається яскраво, емоційно, творчо і сприйняття й оцінки його не можуть бути однаковими, однозначними, типовими.

Узагальнюючи різні висновки, спільними зусиллями вчителя та учнів було зроблено важливе для них відкриття: так, ми можемо вважати Омелька Кайдаша типовим представником українського селянства. Він, як і всі представники родини Кайдашів, наділений позитивними й негативними, типовими й індивідуальними рисами, але всі вони притаманні українцям і характеризують нас як націю. У цьому велика заслуга І.С. Нечуя-Левицького, бо саме він образами повісті довів, що така нація існує, що вона самотня й має свої багатовікові традиції. Крім того, старшокласники самостійно дійшли висновку (в різних його варіаціях), що повість «Кайдашева сім'я» та її герої об'єктивно збагачують нашого сучасника, талановито розкриваючи природну красу народного життя й селянського побуту, його просту, але надзвичайно багату мову, звичаї, й одночасно доносять до нас трагізм і безвихідь народу, в якого відібрали право на освіту й освоєння світової культури.

Отже, ми переконалися, що, постійно впроваджуючи механізми евристичного навчання, можна створити об'єктивні дидактичні умови для інтенсивного розвитку дослідницьких умінь в учнів, таких, як інтеграція синтетичних й аналітичних операцій, уміння здобувати матеріал для оригінальних власних узагальнень, здатність застосовувати науково виправдані прийоми й механізми творчого осягнення життєвих подій, їх головних героїв та національних цінностей народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1988. – 240 с.
2. Бондаренко Ю. Кайдашева сім'я (перший варіант початку повісті) // Урок української. – 2002. – № 7. – С. 46 – 47.
3. Клименко В.В. Психологія творчості: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 480 с.
4. Лазарєв М.О. Методи творчої діяльності в сучасній освіті // Педагогічні науки:

Збірник наукових праць. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2002. – Ч. I. – С. 58 – 64.

5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 1 / С.Л. Рубинштейн. – 488 с.

6. Тряпицына А.П. Организация творческой учебно-познавательной деятельности школьников: Учебное пособие. – Ленинград: ЛГПИ, 1989. – 92 с.

УДК 378.22+371.11

Д.О. Козлов
Сумський державний
педагогічний університет

ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У ПРОЦЕСІ МАГІСТЕРСЬКОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті здійснено аналіз проблеми організації науково-дослідної діяльності студентів. Наголошується на науковій діяльності майбутніх керівників навчальних закладів у системі професійної освіти. Подано практичний досвід реалізації дослідної роботи магістрантів на прикладі магістратури Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

В статье осуществлен анализ проблемы организации научно-исследовательской деятельности студентов. Делается ударение на научной деятельности будущих руководителей учебных заведений в системе профессиональной подготовки. Представлен практический опыт реализации исследовательской работы магистрантов на примере магистратуры Сумского государственного педагогического университета им. А.С.Макаренко.

The article is devoted to the analysis of the problem of the realization of the students' scientific-research activity. The scientific activity of prospective managers of the educational establishments in the system of professional education is stressed. The practical experience of realization of masters' research work on the example of the masters' courses of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko.

Постановка проблеми. Серед стратегічних положень, які викладено у Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті, освіта розглядається як модернізоване ядро сучасного суспільства, основний чинник його мобільності.

Перед людством поставлено завдання побудови творчо орієнтованого суспільства, де знання – орієнтовані технології – будуть застосовуватися як допоміжний інструментарій [2, 63]. У декларації Всесвітньої конференції «Наука для ХХІ століття: нові зобов'язання» (Будапешт, 26 червня – 1 липня 2006 р.) [3, 15] наголошується на важливості розвитку науки, освіти і сучасних технологій як єдиного способу уникнення глобальної ресурсної кризи та забезпечення благополуччя населення нашої планети. Практика підтверджує,